

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка  
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології  
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота

магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ФОНЕМАТИЧНИХ  
ПРОЦЕСІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ  
ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ»**

Виконала студентка  
спеціальності: 016 Спеціальна освіта,  
Kor12-M19 групи  
**Осіпова Альона Сергіївна**

Керівник:  
Левицький В.Е. кандидат педагогічних наук,  
доцент

Рецензент:  
Вержиховська О.М. кандидат педагогічних наук,  
доцент, завідувач  
кафедри  
психолого-медико-педагогічних  
основ корекційної роботи

м. Кам'янець-Подільський – 2020 року

## План

<b>Вступ</b> .....	3
<b>Розділ I. Сучасні логопедичні погляди на стан та порушення у розвитку фонематичних процесів у дошкільників</b>	
1.1. Сутність та розвиток фонематичних процесів у онтогенезі.....	6
1.2. Сутність загального недорозвитку мовлення, етіологія, логопедична та психолого-педагогічна характеристика дітей із III рівнем ЗНМ.....	16
1.3. Формування передумов оволодіння фонетико-фонематичною складовою мовлення.....	28
1.4. Роль ігрової діяльності у структурі корекційно-розвивального навчання дітей старшого дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку.....	32
<b>Висновки до розділу</b> .....	37
<b>Розділ II. Особливості сформованості та розвитку фонематичних процесів у дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку</b>	
2.1. Організація і методика констатувального експерименту.....	39
2.2. Результати констатувального експерименту та їх інтерпретація.....	43
2.3. Опис методики формування фонематичних процесів у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення.....	52
<b>Висновки до розділу</b> .....	68
<b>Висновки</b> .....	72
<b>Список використаних джерел</b> .....	78

## Вступ

**Актуальність теми.** В наш час питання діагностики та корекції мовленнєвих порушень є надзвичайно актуальними. Аналіз наукової літератури з питань порушень мовленнєвого розвитку, їх етіології та соціальної адаптації дітей вказаної нозології, свідчить про те, що ця проблематика у сучасній Україні викликає обґрунтовану тривогу громадськості. Систематично чуємо неправильне мовлення. Відсоток мовленнєвих порушень, в тому числі і дефектної звуковимови, з року в рік не зменшується, а зростає. З чим це пов'язано? Ймовірно з тим, що дорослі недостатньо уважні до мовлення дітей, не завжди діагностують порушення або ігнорують їх.

При розгляді причин порушень доцільним є еволюційно-динамічний підхід, який полягає в аналізі самого процесу виникнення порушення, моніторингу закономірностей загального і мовленнєвого розвитку на кожній віковій стадії.

До фонематичних процесів відносять: фонематичне сприймання, фонематичний аналіз та синтез, фонематичний контроль та фонематичні уявлення. Фонематичні процеси допомагають дитині тонко «відчувати» і розрізняти звуки на слух у чужому та власному мовленні, відбирати та диференціювати їх, а також не плутати під час вимови.

Проблема формування фонематичних процесів у дітей із загальним недорозвитком мовлення була і залишається актуальною для логопедичної практики, що зумовило вибір теми дипломної роботи: «Особливості формування фонематичних процесів у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення».

**Мета дослідження:** обґрунтувати і розробити методику проведення занять з використанням ігор та ігрових прийомів, спрямованих на розвиток і корекцію фонематичних процесів у старших дошкільників із загальним недорозвитком мовлення третього рівня.

**Гіпотеза:** якщо у системі корекційно-розвивальної роботи спрямованої на формування фонематичних процесів дітей старшої логопедичної групи активно

використати спеціально дібрані ігри та ігрові прийоми, то це підвищить мовленнєву активність дітей, позитивний емоційний настрій та покращить загальну ефективність вказаного процесу.

**Об'єкт дослідження:** діти старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення.

**Предмет дослідження:** особливості формування фонематичних процесів у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення III рівня.

В ході дослідження були поставлені наступні **завдання:**

1) вивчити і проаналізувати психолого-педагогічну та методичну літературу з проблематики дослідження; з'ясувати і оцінити ступінь розкриття методики формування фонематичних процесів у дошкільників у сучасній методичній літературі;

2) дослідити і описати стан розвитку фонематичних процесів у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення;

3) обґрунтувати і розробити методику розвитку та корекції фонематичних процесів дошкільників з використанням корекційно-розвивальних ігор та ігрових прийомів та апробувати її;

4) описати висновки проведеного дослідження.

У роботі були використані **методи дослідження:** теоретичні: аналіз психолого-педагогічної та логопедичної літератури, узагальнення результатів, аналіз, синтез, моделювання, аналогія; практичні: спостереження, констатувальний та формувальний експеримент, кількісна та якісна обробка отриманих даних.

**Елементи наукової новизни отриманих результатів:** уточнено роль корекційно-розвивальних ігор у розвитку фонематичних процесів дошкільників.

**Практичне значення отриманих результатів:** експериментально розроблена методика з використання корекційно-розвивальних ігор та ігрових прийомів з формування фонематичних процесів може бути використана

логопедами закладів дошкільної освіти, вихователями, батьками дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення.

**Апробація результатів дослідження:** результати роботи представлені на щорічній науковій конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2020 році.

**Структура роботи:** вступ, два розділи та висновки до них, загальні висновки, список використаних джерел.

**База дослідження:** Комунальний заклад дошкільної освіти № 2 «Вишенька» Новоушицької міської ради: старша спеціальна логопедична група.

## Висновки

До фонематичних процесів відносять: фонематичне сприймання, фонематичний аналіз та синтез, фонематичний контроль та фонематичні уявлення. Вказані процеси допомагають дитині тонко «відчувати» і розрізняти звуки на слух у чужому та власному мовленні, відбирати та диференціювати їх, а також не плутати під час вимови.

Під загальним недорозвитком мовлення (ЗНМ) у дітей із нормальним слухом і первинно збереженим інтелектом розуміють таку форму мовлення, у якій порушене формування усіх компонентів мовленнєвої системи, які належать як до звукової, так і до смислової сторони мовлення. До того ж найсуттєвіші недоліки виявляються під час засвоєння і використання лексики та граматики.

Поняття загального недорозвитку мовлення базується на прогресивній думці про можливість єдиного педагогічного підходу до різнорідних за своєю етіологією проявів його порушень, виходячи з конкретного стану мовленнєвого розвитку дитини. Усе розмаїття мовленнєвого недорозвитку умовно представлене у рівнях: від майже повної відсутності мовлення до його розгорнутого варіанта, але з елементами фонетичного та лексико-граматичного недорозвинення. Виявлення типових відхилень у смисловій та вимовній стороні мовлення дітей різних клінічних категорій допомогло на основі психолого-педагогічної класифікації мовленнєвих порушень об'єднати їх у групи з метою відносно уніфікованої корекційно-логопедичної роботи.

Кожний рівень характеризується певним співвідношенням первинного порушення і вторинних виявлень, які затримують формування залежних від них мовленнєвих компонентів. Перехід з одного рівня на інший визначається появою нових мовленнєвих можливостей, підвищенням мовленнєвої активності, зміною мотиваційної основи мовлення і його предметно-смислового змісту.

Передумовою оволодіння фонетико-фонематичною складовою мовлення є розвиток слухової уваги і пам'яті, спрямованості уваги на фонологічну

структуру слова, удосконалення слухового та слухо-просторового гнозису, навичок слухового контролю.

У різноманітних за формою іграх передбачається їх потенційний вплив не тільки на мовлення, а й на психофізичний розвиток, вдосконалення загальної і мовленнєвої моторики, формування позитивного ставлення до свого мовлення, розвиток уявлень, мислення. Різнобарвний ігровий дидактичний матеріал представлено у розробках Л. Трофименко, Л. Гуцало, Ю. Рібцун, І. Марченко та ін.

Проблема застосування ігор на заняттях є темою, розробка якої має сприяти ефективній підготовці педагога до роботи у закладах дошкільної освіти. Вибір гри як першочергового об'єкта творчого аналізу і практичного засвоєння продиктований тією обставиною, що саме вона може виконати виняткову роль посилення пізнавального інтересу, полегшення та урізнобарвлення процесу навчання, виправлення недорозвитку мовлення.

Для досягнення поставленої мети дослідження з розробки методики корекції та розвитку фонематичних процесів у дітей із загальним недорозвитком мовлення з використанням ігрових вправ та ігор, необхідно було з'ясувати стан розвитку: фонематичного сприймання; артикуляційної моторики; звуковимови; звукового аналізу.

У експериментальній групі на початок навчального року перебувало 10 дітей з логопедичною висновком: ЗНМ (III рівня), сенсомоторна дислалія (6 дітей); ЗНМ (III рівня), стерта дизартрія (4 дітей).

У результаті проведення великого обсягу експериментальної роботи, заснованої на розгорнутому обстеженні мовленнєвих і немовленнєвих функцій і процесів, були отримані середньогрупові дані. Найбільш несформованою стороною є фонематичне сприймання і артикуляційна моторика, що є основою для неправильної звуковимови. Для дошкільників із ЗНМ III рівня експериментальної групи характерна значна перевага поліморфних порушень звуковимови над мономорфними. У більшості випадків порушення звуковимови охоплюють три і більше групи звуків. Аналізуючи отримані дані,

було виявлено, що у експериментальній групі у 30% була порушена вимова трьох груп звуків, а у 70% порушеними виявилися звуки чотирьох фонетичних груп. На першому місці знаходяться порушення вимови сонорних, далі свистячих і шиплячих звуків, африкатів. Переважними видами порушень звуковимови у дітей даної категорії є змішування звуків. Більшу частину спотворень склав міжзубний сигматизм, а також веолярна та увулярна вимова. У 80% відзначалася стійка заміна одного звука іншим у різних одиницях (складах, словах, фразах).

Обстеження артикуляційної моторики виявило наступні особливості: недостатність техніки виконання рухів; підвищена напруженість органів артикуляційного апарата при виконанні складних завдань, таких, як клацання язиком; характерне обмеження обсягів рухів; найбільші труднощі викликали завдання, що вимагають ізольованих рухів язика; у окремих випадках рухи кінчика язика замінялися рухом всім язиком; довільні рухи язика і губ супроводжувалися синкінезіями (розтягування губ у посмішку викликало примружування очей; при переміщенні кінчика язика з одного кута рота до іншого рухалася нижня щелепа і т.д.); рухи кінчика язика були неточними; пошук артикуляційних поз, особливо у випадках, що вимагали точного положення кінчика язика а знайдені артикуляційні пози утримувалися важко.

Вивчення стану фонематичного сприймання виявило у більшості дітей (70%) поряд з недоліками вимови звуків труднощі їх диференціації, причому в останньому випадку діапазон звуків був більш широким, ніж при порушеннях вимови. Так, якщо зазначалося змішування свистячих і шиплячих, свистячих і африкат, сонорних, то труднощі слухової диференціації також стосувалися звуків зазначених груп і, крім того, твердих і м'яких, дзвінких і глухих приголосних.

Аналіз роботи у серії експерименту, де слід було виділити окремі звуки зі складу слова, показав, що найбільш доступним для дітей було виділення наголошеного голосного звуку, що стоїть на початку слова: впоралися 2 дитини (20%). Інші завдання цієї серії викликали у дошкільників труднощі, мали місце



випадки відмови від виконання завдань. Найбільш поширеною помилкою було виділення складу замість звуку при відокремленні початкового приголосного (-ма замість -м у слові -мак) і кінцевого голосного (-ла замість -а у слові -сила).

Легше виділявся початковий голосний звук у словах, де він складає окремий склад (-І-ра). Приголосний звук на початку слова найбільш легко виділявся у словах, де він посідав відокремлену позицію, відчуваючи менший вплив подальшого звуку (-слон).

Слабкість диференціації звукової і предметної дійсності чітко проявилася при відборі картинок. Дітям притаманне «зісковзування» зі звуковою боку слова на предметний: вони починали описувати зображені предмети. Однак, якщо вказати одразу на помилку, контролювати дії, діти поверталися до звукового аналізу.

На якість виконання завдань негативно впливали і властиві дітям із загальним недорозвитком мовлення психічні особливості: низька пізнавальна активність як при ознайомленні із завданнями, так і в ході виконання, відсутність прагнення до активного вирішення. У разі невдачі діти не намагалися виправити результат, заявляючи, що не будуть більше працювати, «гулятимуть» і т.д. Більшість дітей проявляли байдужість до результатів роботи. Позитивні відповіді, похвала експериментатора не викликали у них почуття радості, бажання краще виконати завдання.

Методика подолання фонетико-фонематичних порушень включала в себе наступні розділи:

1. Розвиток фонематичного сприймання. Впізнавання немовленнєвих звуків, звуків мовлення (різної висоти, сили, тембру голосу) на матеріалі звуків, слів і фраз. Розрізнення слів, близьких за звучанням. Диференціація фонем і складів.

2. Розвиток навичок звукового аналізу і синтезу. Виділення з речення слів, зі слів складів, з складів звуків. Розрізнення між собою мовленнєвих звуків, як голосних, так і приголосних. Приголосні: дзвінки і глухі, тверді і м'які. Виділення звуків зі складу слова. Вміння поєднувати звуки у склади,

склади у слова. Визначення послідовності звуків у слові і кількість складів. Добір слів на заданий звук чи склад.

Логопедичну роботу з розвитку у дітей здатності диференціювати фонemi можна умовно розділити на шість етапів.

I етап. Впізнавання немовленнєвих звуків.

II етап. Розрізнення однакових слів, фраз, звукокомплексів і звуків за висотою, силою і тембром голосу.

III етап. Розрізнення слів, близьких за звуковим складом.

IV етап. Диференціація складів.

V етап. Диференціація фонем.

VI етап. Розвиток навичок елементарного звукового аналізу.

Специфіку зміст і методів логопедичної роботи з корекції фонематичних процесів у дітей із загальним недорозвитком мовлення визначає ряд особливостей:

Вікові, характерологічні особливості дошкільників із ЗНМ III рівня, їх емоційна пасивність передбачають проведення з ними підготовчих занять з введенням цікавих ігрових ситуацій, спрямованих на створення позитивного і активного ставлення до занять, бажання займатися і підтримувати мовленнєвий і емоційний контакт з логопедом.

Власлива дітям із ЗНМ частково знижена пізнавальна активність визначає необхідність використання на логопедичних заняттях таких завдань, при здійсненні яких вона достатньо висока (перцептивні процеси). Це вимагає застосування у процесі логопедичної роботи великої кількості наочного матеріалу та контрастності завдань.

Для дітей із ЗНМ характерні підвищена стомлюваність і виснаженість психічних процесів, низький опір вольовій і психічній напрузі, відмова від діяльності у разі невдачі при виконанні завдань. У зв'язку з цим рекомендується пропонувати доступні за складністю та обсягом завдання, що не вимагають тривалого розумового напруження і протікають в умовах частого переключення на практичну діяльність.

Широка поширеність і стійкість порушень фонематичних процесів, негативний вплив на засвоєння читання і письма дозволяє вважати пошук ефективних шляхів подолання одним з найбільш значущих завдань логопедичного впливу.

### Список використаних джерел:

1. Алексина Л.И. Динамика речевого развития умственно отсталых детей с нарушениями речи. – К.: Педагогика, 1977. – 238 с.
2. Белая А.Й. Подолання нерізко вираженого загального недорозвитку мовлення у молодших школярів (Методичні рекомендації для вчителів-логопедів). – Хмельницький: ТУП, 2001. – 100 с.
3. Бех І.Д. Особистісно-зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН – 1998. – 204 с.
4. Блінова Г.Й., Черпіта О.Р. Дидактичний матеріал для подолання дислексії у дітей. – К.: Радянська школа, 1991. – 128 с.
5. Вавина Л.С. Методические рекомендации по обучению грамоте учащихся I-II отделений вспомогательной школы. – К.: РУМК, 1990. – 112 с.
6. Гуцал Л.Л. Миронова С.П. Теоретичні аспекти та методика подолання заїкання у молодших школярів: Навчально-методичний посібник. – Хмельницький: Поділля, 2001. – 91 с.
7. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – 223 с.
8. Дефектологічний словник: навчальний посібник / За редакцією В.І. Бондаря, В.М. Синьова. – К.: «МП Леся», 2011. – 528 с.
9. Дуткевич Т.В. Загальна психологія (Конспекти лекцій): Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 96 с.
10. Загальна психологія: Підручник / О.В.Скрипченко, Л.В. Долинська та ін. – К.: Либідь. – 2005. – 464 с.
11. Дороз В.Ф. Методика викладання української мови у вищій школі. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 176 с.
12. Жукова Н.С., Мастюкова Е.М., Филичєва Т.Б. Преодоление задержки речевого развития у дошкольников. – М.: Просвещение, 1973. – 190 с.
13. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства: Підручник. 2-е вид., – К.: Одеса-Либідь, 1991. – 280 с.

14. Коваль Г.П., Деркач Н.І., Наумчук М.М. Методика викладання української мови: Навчальний посібник для студентів педінститутів, гуманітарних університетів, педагогічних коледжів. – Тернопіль: Астон, 2008. – 287 с.
15. Коваль Г.П., Іванова Л.І., Суржук Т.Б. Методика читання. Навчальний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2009. – 280 с.
16. Коваленко М. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія: навчальний посібник / М.Коваленко. – К.: Центр Літератури, 2006. – 664 с.
17. Косенко К.М. Основи загальної педагогіки: курс лекцій для студентів педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів / К.М. Косенко. К.: Повний світ, 2005. – 184 с.
18. Козлова В.А., Максименко С.В. Навчально-методичний посібник: Фронтальна робота з усунення лексико-граматичного недорозвинення мовлення у дошкільників (лексико-граматична ланка) – Кіровоград: Видавництво КОШПО імені Василя Сухомлинського, 2005. – 91 с.
19. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива. Система личных взаимоотношений. – Минск: Народная Асвета, 1984. – 240 с.
20. Корекційна спрямованість початкового навчання у спеціальній школі інтенсивної педагогічної корекції: Методичні рекомендації /Укл. Л.С. Вавіна. – К.: ІСДО, 1995. – 60 с.
21. Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. – Київ: Київська книжкова фабрика, 1995. – 304 с.
22. Кравець Н.П. Розвиток мовлення в учнів молодших класів допоміжної школи на уроках читання та української мови . – К.: А.С.К., 1999. – 276 с.
23. Лалаєва Р.И. Нарушения чтения и пути их коррекции у младших школьников: Учебное пособие. – СПб.: Союз, 1998. – 224 с.
24. Лалаєва Р.И. Нарушения речи и их коррекция у детей с задержкой психического развития / Р.И. Лалаєва, Н.В. Серебрякова, С.В. Зорина. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 304 с.
25. Лангмейер І., Матейчик З. Психическая депривация в детском

возрасте. – Прага, 1994. – 289 с.

26. Левина Р.Е. Основы теории и практики логопедии. – М.: Просвещение, 1978. – 190 с.

27. Леонтьев А.А. Язык, речь и речевая деятельность. – М.: Наука, 1989. – 205 с.

28. Липа В.А. Основы коррекционной педагогики. – Донецк: Лебідь, 2002. – 327 с.

29. Логопедія: підручник / За ред. М.К. Шеремет. – Вид. 3-тє, перер. та доповн. – К.: Видавничий дім «Слово», 2015. – 776 с.

30. Лубовский В.И. Развитие словесной регуляции действий у детей (в норме и патологии). – М.: Просвещение, 1978. – 165 с.

31. Матвєєва М.П., Миронова С.П. Корекційна робота в системі освіти дітей з вадами розумового розвитку: Навчально-методичний посібник. – Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2005. – 164 с.

32. Марченко І.С. Спеціальна методика початкового навчання української мови (логопедична робота з корекції порушень мовлення у дошкільників). Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Спеціальність: Корекційна освіта (логопедія). – К.: Видавничий дім «Слово», 2010. – 288 с.

33. Методика навчання учнів 1-4 класів спеціальної школи: Навчальний посібник / за ред. О.В. Гаврилова. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс», 2011. – 312 с.

34. Миронова С.А. Развитие речи дошкольников на логопедических занятиях. – М.: Просвещение, 1991. – 180 с.

35. Миронова С.П. Олігофренопедагогіка. Компактний навчальний курс: Навчальний посібник / С.П. Миронова / – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно видавничий відділ, 2007. – 204 с.

36. Нарушение речи у дошкольников. Сост. Р.А. Белова-Давид. М.: Просвещение, 1972. – 204 с.
37. Падалка О.С., Нісімчук А.С., Смолук І.О., Шпак О.Т. Педагогічні технології. Навчальний посібник. – К.: Українська енциклопедія, 1995. – 254 с.
38. Прикладна корекційна психопедагогіка: Олігофренопедагогіка. Навчальний посібник / За ред. О.В. Гаврилова, В.О. Липи / Олексій Вікторович Гаврилов, Володимир Олександрович Липа, Олександр Миколайович Ляшенко, Вадим Едуардович Левицький, Олег Миколайович Опалюк, Євгенія Володимирівна Данильченко, – Кам'янець- Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс», 2014. – 592 с.
39. Розвиток розуміння мови у молодших школярів з мовленнєвим недорозвиненням: Методичні рекомендації / Укл. В.В. Тарасун, М.В. Шевченко. – К.: РУМК, 1992. – 124 с.
40. Савченко М.А. Методика виправлення вад вимови фонем у дітей. – К.: Освіта, 1992. – 176 с.
41. Савченко О.Я. Сучасний урок у початкових класах: Посібник для вчителя. – К.: Магістр-8, 1997. – 256 с.
42. Сак Т.В. Корекція причинно-наслідкового мислення у дітей із затримкою психічного розвитку дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі. – К.: Промінь, 2000. – 75 с.
43. Соботович Е.Ф. Психолінгвістическая структура речевой деятельности и механизмы ее формирования / Е.Ф. Соботович. – К.: ІЗМН, 1997. – 44 с.
44. Соботович Є.Ф. Порушення мовного розвитку в дітей та шляхи їх корекції: Навчально-методичний посібник / Є.Ф. Соботович. – К. : ІСДО, 1995. – 204 с.
45. Соботович Є.Ф. Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку з вадами інтелекту: Програмно-методичний комплекс / Є.Ф. Соботович, В.В. Тищенко. – К.: Актуальна освіта, 2004. – 144 с.

46. Соботович Е.Ф. Методика выявления речевых нарушений у детей и диагностика их готовности к школьному обучению. – К.: ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. – 127 с.

47. Соботович Е.Ф. Нарушения речевого развития у детей и пути их коррекции: Навчально-методичний посібник. – К.: ІСДО, 1995. – 204 с.

48. Спеціальні психологічні тексти за ред. М.П. Матвеевої, С.П. Миронової. (частина I,II). – Кам'янець-Подільський.; 1999, 2001. – 258 с. – 240 с.

49. Спеціальна педагогіка: Понятійно-термінологічний словник / За ред. В.І. Бондаря. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 436 с.

50. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Науково методичний посібник / Пометун О.І., Пироженко Л.В. / За ред. О.І. Пометун. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 192 с.

51. Тарасун В.В. Логодидактика. Навчальний посібник для вищих навчальних закладів. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 2004. – 348 с.

52. Трофименко Л.І. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ: Програмно-методичний комплекс / За ред. Є.Ф.Соботович – К.: «Актуальна освіта», 2007. – 120 с.

53. Українська мова з методикою навчання в початкових класах. Інтегрований курс / За ред. А.П. Каніщенко, Г.О. Ткачук. – К.: Промінь, 2003. – 232 с.

54. Ульянова Т.К. Методика преподавания грамматики и развития речи учащихся вспомогательной школы. – К.: КГПИ, 1990. – 94 с.

55. Чередніченко Н.В. Початковий курс навчання української мови молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ). Навчально-методичний посібник (курс лекцій). – К.: Видавничий дім «Слово», 2012. – 208 с.